

Magyar betegségnevek lexikológiai elemzése

KUBITSCH REBEKA

Bevezetés

Dolgozatom témája a betegségnevek lexikológiai vizsgálata az udmurt nyelvben. Céloom bemutatni, hogy a betegségek elnevezésében milyen általános szemléletek játszanak szerepet, milyen tényezők motiválhatják a névadást, a betegségnevek milyen alaktani jellegzetességekkel rendelkeznek, illetve hogy ezek a sajátosságok hogyan jelennek meg a magyar betegségnevekben. A szókészleti terület elemzése során nem egy átfogó vizsgálatra törekedtem, sokkal inkább egy „mintavételre”. A teljes szókészleti terület feldolgozására jelen dolgozat kereteiben nincs lehetőség.

A betegségnevek több szempontból történő csoportosítása és elemzése után röviden még kitérek arra, hogy ez a szókincs milyen más szókészleti területekkel érintkezhet.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy a betegségnevekről kevés általános szakirodalom található, nem készült olyan átfogó mű, amely összegezné a betegségnevek tipológiai sajátosságait, jobbra csak a szókincs egy-egy részterületével foglalkozó tanulmányok találhatóak. Például Berde Károly és Kicsi Sándor András csak a népi betegségszemléletet elemezték,¹ Galgóczi László a szitokszóvá vált betegségnevekről,² Paula Jääsalmi-Krüger a hanti nyelv betegségneveiről,³ míg Magyar László András pedig csak az állatnévi eredetű betegségnevekről írt.⁴

A betegségnév definíciója

A kutatásához mindenképp szükséges egy betegségnév-definíció, amely alapján eldönthető, hogy az adott szó betegségnévnek minősül-e vagy sem. A vizsgálat során minden olyan elnevezést betegségnévnek tekintettem, amely valamilyen patológikus állapotot ír le. Patológikus állapotként kezeltem minden olyan esetet, amikor valamilyen szerv működése nem tekinthető megfelelőnek.⁵ Felmerül a kérdés, hogy ez alapján az egyes tünetek (mint például láz, köhögés, orrfolyás stb.), különféle „fájások” (fejfájás, fogfájás, hátfájás) elnevezése betegségnév-e. Jelen dolgozatomban én akként értékeltem őket. Mindazonáltal a korpuszba nem építettem bele minden ilyen típusú betegségnevet, mivel a dolgozat célja nem minden lexéma összegyűjtése volt, hanem elsődlegesen az egyes névadási minták megállapítása.

¹ BERDE 1940; KICSI 1999.

² GALGÓCZI 1980.

³ JÄÄSALMI-KRÜGER 1990.

⁴ MAGYAR 2000.

⁵ ELEKES 2010, 1.

Korpusz

Korpuszomat 68 betegségnevé alkotja. A lexémákat elsősorban anyanyelvi intuíción alapján válogattam össze. A korpuszban olyan betegségek nevei szerepelnek, amelyek egyrészt „általánosabbak”, vagyis a legtöbb ember számára nem ismeretlenek a tünetek, a kórlefolyás. Mint például: *influenza, nátha, megfázás, torokgyulladás*; különféle bőrbetegségek, sebek elnevezései: *pattanás, ekcéma, kiütés*. Továbbá helyet kaptak még veszélyes betegségnevek, melyek valamilyen nagy járványt, pusztítást okozó kórról vannak elnevezve. Például: *pestis, himlő, tífusz*. Illetve olyan archaikus betegségneveket is beépítettem, melyek ’betegség’ jelentése mára elhomályosult, viszont egyéb vonatkozása fellelhető még a magyar nyelvben. Például: *fene, franc*.

Hipotézisek

A kutatás során a betegségnevek szemantikáját, morfológiai felépítését és sok esetben etimológiáját vizsgáltam. Ezen belül a következő tulajdonságokkal foglalkoztam a korpuszban szereplő betegségnevek elemzése során: a betegség elnevezésének alapja metafora vagy metonímia; a betegségszemlélet ok- vagy tünetcentrikus; alaktani felépítését tekintve egyszerű, képzett vagy összetett szóval fejeződik ki.

A releváns szakirodalom alapján hipotéziseim a következők voltak:

1. A magyar betegségnevek többsége metonímián alapul.
2. A domináns betegségszemlélet a tünetcentrikus.
3. Az alaktani tulajdonságok tekintetében az összetételek lesznek túlsúlyban.

Az ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet

Még Berde Károly figyelt fel arra a népi dermatológia vizsgálatakor, hogy bizonyos betegségeket inkább a kórszármazás mikéntjéről, míg másokat a kórlefolyás valamelyik tünetéről neveznek el.⁶ Sőt az is előfordulhat, hogy egy betegségre mindkét szemléletbeli megnevezés használatos. Berde erre a *csizmatörés* (okcentrikus) és a *tyúkszem* (tünetcentrikus) példáját hozza, melyek nincsenek teljes átfedésben egymással, de nagyjából megfeleltethetők. Igaz, a *csizmatörés* szó ma már nem használatos. Tehát ennek a szemléletnek lényege, hogy a névadáskor a betegség oka vagy tünete kerül a középpontba.

Például a magyar *hályog* betegségnevé esetében a betegségszemlélet egyértelműen okcentrikus. A *hályog* szó használható ’vékony bőr’ értelemben is. Az elnevezés alapja az a feltételezés, hogy egy hártya a szembogarat eltakarva a látás megromlását okozza (vö. *hályog* ’vékony bőr’ értelemben).⁷ Tünetcentrikus megközelítésre jó példa a *pikkelysömör* („pikkely + sömör”). A

⁶ BERDE 1940, 95–6.

⁷ ZAICZ 2006, 264.

sömör-féle betegségeknél a bőrön pikkelyesen hámló, száraz, kemény felületű kiütések jelennek meg. A pikkelysömör során a bőr pedig fokozatosan elszarusodik. Tehát a bőrbetegség egyik tünete a pikkelyszerű kiütés.

Habár az ok és tünet szerinti elkülönítést Berde a népi dermatológiáról állapította meg, az ez alapján történő megnevezés és azonosítás a hétköznapi betegszemléletre is jellemző.⁸

Megállapítható továbbá, hogy a betegszemlélet az adott nyelvben inkább ok- vagy tünetcentrikus-e. Például Berde a magyar betegszemléletet még okcentrikusnak minősítette.⁹ Frake szerint a népi rendszerek jellemzője az, hogy a betegség okát, egyedi eseményét keresik.¹⁰ Kicsi Sándor András már inkább tünetcentrikusnak tekintette a magyar betegszemléletet.¹¹ Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az okcentrikus elnevezések számos esetben archaikusnak tarthatók.

Nem minden betegségnévről állapítható meg, hogy ok- vagy tünetközpontú szemlélet alapján nevezték-e el. A továbbiakban elemzett betegségeknevel – ahol megállapítható volt – jelölöm, hogy melyik megközelítés jelenik meg.

Metaforikus és metonimikus betegségek

A betegségekkel kapcsolatban mindenképp meg kell említeni a tabu kategóriáját. A betegségeket visszataszító, deviáns, sok esetben szégyellnivaló dolognak tekintették, amiről nem illett beszélni és gyakran ma sem illik. Ennek elkerülése érdekében alakulhatott ki az, hogy nagyon sok esetben a betegségek elnevezésének alapját valamilyen metafora vagy metonímia képezi. Továbbá minden nyelv természetes jelensége, hogy bizonyos „absztraktabb fogalmi” területek, kevésbé kézzelfogható jelenségek konkrétabb fogalmi területek lexemái segítségével fejeződnek ki.¹² Tipikusan ilyen területek tekinthetők bizonyos mentális és fizikai állapotok megnevezései, ily módon a betegségek is.

Metaforikus elnevezések

A metaforával egy adott kifejezéshez kötődő jelentéssel, amellyel egyébként egy bizonyos dologra utalunk, egy másik vagy másfajta tárgyra referálunk a két tárgy vagy tényállás között felfedezett analógia vagy hasonlóság alapján.¹³ A metafora esetében az azonosító és az azonosított a fogalmi rendszerünk két különböző, „távoli” pontjáról származik.¹⁴ Továbbá fontos megemlíteni, hogy általában az azonosítóként használt szónak már volt korábban egy alapvető

⁸ KICSI 1999, 108.

⁹ BERDE 1940, 84.

¹⁰ FRAKE 1980, 72.

¹¹ KICSI 1999, 109.

¹² KÖVECSES – BENCZES 2010, 91.

¹³ SZATHMÁRI 2008, 309.

¹⁴ KÖVECSES – BENCZES 2010, 93.

jelentése, amely konkrétabb, fizikai tapasztalatainkhoz köthető, egyértelműbb, és ezt megtartja még a ráruházott új jelentés mellett is.¹⁵

Ahogy Magyar László András állatnévi eredetű betegségnevekkel foglalkozó tanulmányában megjegyzi, a metaforikus elnevezések képezik a legrégebbi réteget a betegségnevek közül.¹⁶ Igen gyakori, hogy ezek a megnevezések az állatokhoz, növényekhez, hétköznapi tárgyakhoz, mindennapi tapasztalatokhoz kapcsolódnak, de az is előfordulhat, hogy valamilyen jellegzetes alak vagy szín, hely, tünet, származás, különféle tulajdonságok fogalmi köré csoportosulnak a betegségekről szerzett ismeretek, és az adott kórhoz legjobban kötődő, leglátványosabb jellegzetesség alapján nevezik el az adott betegséget. Kuna Ágnes munkájában kifejti, hogy ennek az lehet a magyarázata, hogy az emberek az őket körülvevő, jól ismert világ által próbálták megmagyarázni a bennük zajló ismeretlen folyamatokat, így például egy állat külső vagy belső tulajdonságait a betegség tulajdonságaival azonosították.¹⁷

Erre több példa is található a világ nyelveiben. Ilyen az angol *chickenpox* 'bárányhimlő' („csirke + himlő”) vagy a finn *vesirokko* 'bárányhimlő' („víz + himlő”) elnevezések is. Itt az előtagok azt hivatottak kifejezni, hogy ez a himlőfajta a fekete himlőhöz képest kevésbé veszélyes, ártalmatlanabb. Az azonosító, vagyis a konkrét dolog (jelen esetben az angol megnevezések egy állat, a finnben egy anyag) más fogalmi területről származik, mint az azonosított, vagyis az absztrakt fogalom (betegség). A két különböző tárgy között valamilyen közösnek vélt tulajdonság alapján kapcsolódik össze (például a bárány és betegség „jámborsága”). A magyar *bárányhimlő* („bárány + himlő”) esetében szintén erről beszélhetünk.

A német *Nesselsucht* 'csalánkiütés' („csalán + betegség”) esetében inkább alaki hasonlóságról van szó: a beteg bőrfelület úgy néz ki, mintha csaláncsípés okozta volna a kiütéseket.

A korpuszban 20 metafora-alapú betegségnevnél szerepel. Ezek közül a következőket ismertetem részletesebben: *rák*; *árpa*; *szamárköhögés* („szamár + köhögés”); *lúdtalp* („lúd + talp”); *nyúlszáj* („nyúl + száj”); *torokgyík* 'diftéria' („torok + gyík”).

A *rák* esetében egy latin tükörfordításról (*cancer* 'rák') van szó. A latinba a görögből került át, ugyanis az ókori görögök voltak az elsők, akik lejegyezték ezt a betegséget. A metafora alapja az alaki hasonlóság az állattal. A rákos betegségek bizonyos fajtái, különösen a mellrák, formájukban és színükben is hasonlítottak a tengeri állatra a jól körülhatárolható középrésszel és az innen szerteágazó nyúlványokkal, mint a rák teste és lábai.¹⁸ A betegségszemlélet tünetcentrikus, hiszen a rákos megbetegedés egyik tünete a kialakult duzzanat.

¹⁵ SZIKSZAINÉ 2007, 428.

¹⁶ MAGYAR 2000, 162.

¹⁷ KUNA 2010.

¹⁸ MAGYAR 2000, 165.

Az *árpa* szembetegség a szemhéjban lévő mirigyek gyulladása. A maggal való azonosítás azért mehet végbe, mert a létrejött duzzanat alakja (és tapintása) az árpaszemre hasonlít.¹⁹ Ez szintén a tünetcentrikus hozzáállásra példa.

A *szamárköhögés* („szamár + köhögés”) esetében az összefüggés az állat hangja és a körlefolyás második szakaszára jellemző kínzó, rohamszerű köhögés, majd hangos húzó belégzés hangja között áll fenn. Ebben az esetben nem alaki hasonlóság adja a metafora alapját, hanem az állat viselkedésére jellemző tulajdonság. Ebben az esetben is a tünetközpontú megközelítés látható.

A *lúdtalp* („lúd + talp”) betegségnevnél a metafora alapja a megsüllyedt lábboltozat libatalpra emlékeztető elterülő alakja.²⁰ Szintén alaki hasonlóságon alapul a *nyúlszáj* („nyúl + száj”) betegségnevé is – a szétnyílt felső ajak a nyúl szájára emlékeztet. Mindkét betegségnevé tünetcentrikus, hiszen elnevezésük alapja a probléma egyik szimptomája (elterülő talp; szétnyílt ajak).

Az állatnevek előfordulása az elnevezésekben még ahhoz is köthető, hogy a betegségnevek alakulásában és használatában nagy szerepet játszik a hozzájuk, illetve a gyógyításhoz kapcsolódó hitvilág. Létezik például egy olyan hiedelem, miszerint a könnyen csúszó-mászó állatok (például béka, gyík, pók, féreg) az ember testnyílásain keresztül bekúsznak, befészkelik magukat és folyamatosan pusztítják, rágják az ember szervezetét.²¹ Ilyen például – többek között – a gyomrot háborgató béka: aki sokat iszik, annak béka nő a hasában; vagy a béka próbál felmászni, megakad a szájban és daganatként megreked a nyelv alatt.

A *torokgyík* („torok + gyík”) betegség vagy más néven diftéria elnevezésében is ez a hiedelem fedezhető fel. Alapja az lehet, hogy a mandulákon és a gégében létrejött gyulladás eredménye egy úgynevezett *álhártya*. Ha ez leválik, a beteg felköhögi. A hártya felszíne a pikkelyes gyíkbőrre emlékeztet, ezért feltételezheték, hogy a torokba költözött gyík okozza a problémát. Így az elnevezés az okcentrikus megközelítésre példa.

A korpuszban szereplő 20 metaforikus betegségnevé közül csupán 1 tekinthető okcentrikusnak (*hályog*) és 16 tünetcentrikusnak, valamint 3 betegségnevé esetében ez a jellemző nem állapítható meg.

Metonimikus elnevezések

A metonímia esetében egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése a konvencionális megnevezés helyett egy olyan fogalom segítségével történik, amely eredetileg egy másik dolog megnevezésére szolgál. Az új megnevezés alapja az, hogy a két fogalom, tényállás egymással érintkezzen. Ez az érintkezés mindig a két dolog közötti természetes logikai kapcsolat alapján jön

¹⁹ TESZ I. 1967, 180.

²⁰ ZAICZ 2006, 447.

²¹ MAGYARY-KOSSA 1929, 285–287.

létre.²² A tárgyhoz kapcsolódó fogalmi keret egyik eleme, a közvetítőfogalom elérését biztosít ugyanannak a keretnek egy másik eleméhez, a célfogalomhoz. Ez kereten belüli megfelelés, ahol egy entitást ugyanakkor a keretnek egy másik entitásával feleltetünk meg.²³

A betegségnevek esetében a metonimikus megnevezésre leggyakoribb példa, amikor az egyes nemzeteknél jellemzően felbukkanó betegségeket, vagy esetleg egy adott országból kiindult járványt magáról a nemzetről nevezik el.²⁴ Jó példa erre a német *amerikanisches Übel* 'szifilisz' („amerikai + betegség”), vagy a finn *espanjantauti* 'spanyolnátha' („spanyol + betegség”). A magyar elnevezés alapja ugyanaz, mint a finné: az 1918–1819-ben pusztító influenzajárványról az első hírek Spanyolországból érkeztek.

A másik leggyakoribb metonímiaalapú elnevezés, amikor valamilyen ok-okozati kapcsolat figyelhető meg a betegség és neve között.

A korpuszban összesen 46 metonímia-alapú betegségnevet szerepelt. Ezek közül az *angolkór* 'rachitis' („angol + kór”), *francia kór* 'szifilisz' („francia + kór”); *teniszkönyök* („tenisz + könyök”); *madárinfluenza* 'H1N1' („madár + influenza”); *cukorbetegség* 'diabétesz' („cukor + betegség”) és *gutaütés* 'aggyvérzés, sztrók' („guta + ütés”) betegségneveket ismertetem részletesebben.

Az *angolkór* 'rachitis' („angol + kór”) betegségnevnél a térbeli kapcsolat adja a metonímia alapját. Ezt a betegséget a kevés napfény miatti D-vitaminhiány okozza, és Angliára a XVIII. században különösen jellemző volt. Tehát a betegség a leggyakoribb előfordulási helyéről lett elnevezve, a kór és neve azonos fogalmi tartományba tartozik. Ugyanez a helyzet a *francia kór* 'szifilisz' („francia + kór”) megnevezéssel is. A betegségről az első feljegyzések az 1490-es évek közepéről származnak, amikor francia katonák megszállás alatt tartották az itáliai Nápolyt. A betegséget elsősorban a később hazatérő francia katonák terjesztették el – innen ered az elnevezés. Népies megnevezése a *franc* szintén erre vezethető vissza.²⁵

A *teniszkönyök* („tenisz + könyök”) betegségnevet jó példa az ok-okozat alapú metonimikus elnevezésekre. A teniszkönyök a fokozott túlterhelés miatt kialakuló ínhüvelygyulladás, pontosabban a könyöktájéki kötőszövetek gyulladása, mely nem csupán, de jellemzően a teniszezés miatt alakulhat ki. Továbbá a betegségnevet okcentrikus, mivel az elnevezésben a problémát okozó tevékenység jelenik meg.

A *madárinfluenza* 'H1N1' („madár + influenza”) betegségnevet onnan ered, hogy a H1N1 a madarak szervezetéhez alkalmazkodott influenzavírus, amely azonban nem csupán madarakat betegíthet meg. Éppen ezért alakulhatott ki egyfajta ok-okozati kapcsolat a madarak és a megbetegedés között, amely a metonímia alapját adja.

²² SZATHMÁRI 2008, 410.

²³ KÖVECSES – B ENCZES 2010, 76.

²⁴ KUNA 2010.

²⁵ ZAICZ 2006, 219.

A *cukorbetegség* 'diabétesz' („cukor + betegség”) betegségnév a diabétesz latin nevéhez köthető, melynek jelentése 'cukorvizelés'. A magyar elnevezés a szervezet fokozott cukorkiválasztására utal, amely a betegség egyik jellemző tünete (a középkori orvosok a vizelet megkóstolásával állapították meg a diabéteszt) – így a betegségnév tünetcentrikusnak tekinthető.

A *gutaütés* 'agyvérzés, sztrók' betegségnév előtagjának eredete a latin *gutta* 'csepp' – az elnevezés alapja vélhetően az a régi hiedelem, hogy az agyvérzést az agyról levált cseppek okozzák.²⁶ Így ez a betegségnév okcentrikusnak tekinthető. A metonímia alapja pedig az, hogy a probléma a vélt okozó nevével helyettesítődik.

A korpuszban szereplő 46 metonimikus betegségnév közül 11 tekinthető okcentrikusnak, 27 tünetcentrikusnak és nyolc betegségnév esetében ez a jellemző nem állapítható meg.

Alaktani jellemzők

A betegségneveket morfológiai felépítésüket tekintve aszerint csoportosítottam, hogy egyszerű, képzett, vagy összetett szavak-e, esetleg valamilyen szerkezetes megoldással fejeződnek-e ki.

Egyszerűeknek nevezzük azokat a szavakat, amelyek egyetlen főszóelemet, szótövet tartalmaznak. A főszóelem vagy szótó az egész szó jelentésének lényegét hordozza, gyakran több szótagú és az adott szóalaktól elvonatkoztatva önállóan is él a nyelvben mint szótárazható egység. Az összetett szavak kettő vagy annál több szótövet tartalmaznak.²⁷ A képzett szavak esetében a képző módosítja az alapszó jelentését, megváltoztatja, új jelentésmozzanattal bővíti.²⁸

A betegségnevek esetében univerzális sajátosságot leginkább az összetétellel, szerkezetekkel kifejeződő elnevezések között találhatunk, a következőkben ezt mutatom be. A korpuszban összesen 43 betegségnév fejeződik ki összetétellel.

Az összetételek esetében a legtipikusabb vonás, amikor valamilyen 'rossz, betegség, kór, fájdalom' jelentésű szóval alkotnak kompozíciót.²⁹ Az ilyen jelentésű kifejezés mellé pedig különféle típusú szavak járulhatnak.

Az egyik ilyen típus, amikor a betegségnév valamilyen módon lokalizálja a betegség helyét. Legjellemzőbb a „testrész + betegség”, vagyis valamilyen betegséget, fájdalmat jelölő szó segítségével fejeződik ki. Az ilyen elnevezések a legkonkrétabbak, kiemelik a betegség helyét.³⁰ Például az angol *headache* 'fejfájás' („fej + fájás”) vagy a német *Halsweh* 'torokfájás' („torok + fájás”). A korpuszban összesen 15 lokalizáló összetétel található. Példák erre:

²⁶ ZAICZ 2006, 248.

²⁷ RÁCZ 1991, 87.

²⁸ HEGEDŰS 2004, 8.

²⁹ JÄÄSALMI-KRÜGER 1990, 9.

³⁰ KUNA 2010.

májgyulladás 'hepatitis' („máj + gyulladás”); *fejfájás* („fej + fájás”); *lépfene* 'anthrax' („lép + fene”).

Az összetétel úgy is felépülhet, hogy a betegség helye, illetve az azt okozó szellem, istenség nevének kapcsolatából, vagy az ártó szellem neve mellé illesztett valamilyen betegség jelentésű szóból áll az elnevezés. Például a magyar régies *hagymáz* ('magas lázzal járó, kiütéses betegség, esetleg tífusz') etimológiailag visszavezethető a *hagy+ máz* összetételre, melyben a *hagy* 'alvilági szellem' jelentésű tag lehetett, míg a *máz* valamilyen 'betegség' jelentésű szó.³¹ Az ilyen felépítésű betegségeknek jól tükrözik a hitvilág (sámánizmus) hatását a megnevezések kialakulására.³² Mindazonáltal a korpuszban szereplő betegségek közül ez a tulajdonság csak erről az egyről mondható el.

Szintén gyakori, hogy a betegség, fájdalom jelentésű szó mellé nem a testrész vagy az ártó szellem neve kerül, hanem valamilyen állat, növény (vö. *csalánkiütés* [„csalán + kiütés”]), szín (vö. *fekete himlő* [„fekete + himlő”], *szürkehályog* [„szürke + hályog”], finn *punatauti* 'vérhas' [„piros + betegség”]) vagy valamilyen nép, nemzet neve kerül (vö. magyar *francia kór* 'szifilisz' [„francia + kór”], finn *espanjantauti* 'spanyolnátha' [„spanyol + betegség”). Ezeknek egy része természetesen tünettani megfigyeléseken alapulnak, egy részükben pedig a metaforikus, metonimikus elnevezés dominál.

Korábban említettem, hogy az egyszerű és képzett szavak esetében nem lehet univerzális jegyeket találni, annyit azonban meg kell említeni, hogy az egyszerű szóval kifejeződő betegségeknek nagyrészt archaikusak, eredeti jelentésük gyakran elhomályosult (például: *fene*, *franc*, *nyavalya*). A korpuszban összesen 13 egyszerű szóval kifejezett betegségnév található.

A képzett szavak csoportjában gyakran nem ismerhető fel a képzés, a képzők jelentése mára már elhomályosult (például: *hályog*, *orbánc*, *fekély*). A korpuszban összesen 12 képzett szóval kifejezett betegségnév található.

Érintkezés más szókészleti területekkel

A következőkben azt fogom bemutatni, hogy a betegségek csoportja milyen más szókészleti területekkel érintkezhet. Ezek a területek a következők: állatok, hétköznapi jelenségek, testrészek, színek, szellemek, istenek, növények nevei, illetve az idiomatikus metaforikus kifejezések (például káromkodások, szólások).

Ezek a szókészleti területek aszerint oszthatók fel, hogy a betegségek elnevezésében játszanak-e szerepet, vagy pedig maga a betegségnév segít egy másik szókészleti terület elemeinek megnevezésében. Az állatok, hétköznapi jelenségek, testrészek, színek, istenek és növények nevei mind szerepet játszhatnak egy betegség elnevezésében. Például: *elefántkór* („elefánt + kór”); *váltóláz* 'malária' („váltó + láz”); *agydaganat* („agy + daganat”); *fekete himlő*

³¹ TESZ II. 1970, 18.

³² KUNA 2010.

(„fekete + himlő”); *hagymáz* („hagy + máz”) (bővebben lásd: *Alaktani jellemzők* c. fejezet); *csalánkiütés* („csalán + kiütés”).

A fentebb felsoroltak között két olyan szókészlet csoport található, amelyek elemeinek megnevezésére betegségnevek használhatók. Ezek a növénynevek, illetve a metaforikus, idiomatikus kifejezések.

A növénynevek esetében nem ritka jelenség, hogy egyes betegségnevek előfordulnak olyan növénynevekben, amelyeket az adott kór gyógyítására használtak. A korpuszban található betegségnevek közül ilyen például az *orbáncfű* („orbánc + fű”). Az orbánc egy bőrbetegség, amely a bőr heveny gyulladásával jár, annak gyógyítására alkalmazták a növény felhasználásával készült borogatást.

A metaforikus, idiomatikus kifejezések csoportjában elsősorban a szitkozódásokat kell megemlíteni. Ahogy Galgóczi László *Szitokszóvá vált betegségneveink* című munkájában bemutatja,³³ igen gyakori eset, hogy a betegségneveinkből szitokszó (esetleg később nyomatékosító szó) válik.

Ennek az a magyarázata, hogy régen a szitkozódás minden esetben átokként jelentkezett. Alapja a kimondott szóba vetett hit, vagyis hogy a kimondott átok valóra válik, teljesül. (Egyébként ugyanezért van hatása az esküszövegeknek, áldásoknak, ráolvasásoknak.) Az ilyen átokformulákkal a cél mindig egy kiválasztott személy megbetegítése volt a kimondott szó hatására támaszkodva, vagy esetleg egy magasabb rendű lényre való hivatkozással (például ördög, valamilyen gonosz szellem). Azonban az átkok hatásába vetett hit egyre csökkent, így a kimondott szó erejébe vetett hit is degradálódott.

Korábban már említettem (*Alaktani jellemzők* c. fejezet), hogy a betegségeket gyakran valamilyen gonosz szellem, titokzatos erő ártalmának tartották. A világ alaposabb megismerésével azonban az ilyen lények léte kétségessé vált az emberek szemében, így a szavak tartalma elhomályosult, ezzel is elősegítve azt, hogy később szitkozódó, nyomatékosító funkcióval bírjanak. Idővel az adott szó, mint betegségnév eltűnt a mindennapi használatból (vagy legalábbis nem csupán betegségnévként használták), és így válhattak szitokszóvá, később pedig nyomatékosító szóvá, gyakran pedig egyéb jelentést is felvehetnek. A korpuszban szereplő betegségnevek közül erre jó példa a *fene, franc, nyavalya* (vö. *A fene vigye el!; Ez fene jó volt! Franc essen belé! Ez a nyavalyás még mindig nem hozta vissza a létrát!* – utóbbi esetben a *nyavalyás* szó már ’gazember’ jelentésben szerepel, holott eredeti jelentése ’epilepsziás beteg’).³⁴

³³ GALGÓCZI 1981.

³⁴ GALGÓCZI 1981, 189–191.

Eredmények

Dolgozatomban megkíséreltem általánosabb képet nyújtani a betegségnevek rendszeréről, elnevezésük motivációjáról, illetve példákon keresztül bemutatni, hogy ezek a szempontok hogyan érvényesülnek a magyar betegségmegnevezésekben.

Az eredmények azt mutatják, hogy a hipotézisek beigazolódtak. A korpuszban szereplő 68 betegségnévből 46 volt metonimikus, 20 metaforikus és 2 betegségnévről nem volt megállapítható, hogy melyik csoportba tartoznak. Vagyis az első hipotézis, miszerint a magyar betegségnevek túlnyomó részt metonimikusak, beigazolódtott (1. táblázat).

A második hipotézis, hogy a domináns betegségszemlélet a tünetcentrikus a magyar betegségnevek tekintetében, szintén igaznak bizonyult. A 20 metaforikus betegségnévből csupán 1 volt okcentrikus, 16 tünetcentrikus és három betegségnév esetében ezt a tulajdonságot nem lehetett meghatározni (2. táblázat). A 46 metonimikus betegségnévből 11 betegségnév volt okcentrikus, 27 tünetcentrikus és 8 betegségnévről nem lehetett megállapítani, hogy melyik betegségszemlélet érvényesül benne (3. táblázat). Vagyis összesen 12 okcentrikus és 43 tünetcentrikus betegségnév található a korpuszban. Úgy gondolom, hogy Kicsi Sándor András állítása, miszerint a magyar betegségszemlélet ma már inkább tünetcentrikus,³⁵ igazoltnak tekinthető.

A harmadik hipotézis, miszerint az összetételek lesznek túlsúlyban az egyszerű és képzett szavakhoz képest, szintén beigazolódtott. A korpuszban összesen 43 összetett, 12 képzett és 13 egyszerű szóval kifejezett betegségnév szerepelt (4. táblázat). Az összetételek csoportján belül pedig 15 lokalizáló és 28 egyéb összetétel található (5. táblázat).

Habár – ahogy korábban is említettem – a dolgozat célja nem a szókészleti terület teljes körű vizsgálata volt, úgy gondolom, hogy egy nagyobb korpuszon való kutatás hasonló eredményeket hozna.

Irodalom

BERDE 1940 = Berde Károly: *A magyar nép dermatológiája*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940.

ELEKES 2010 = Elekes Zsuzsanna: *Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek*. 2010. Internetes úton elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu> (Letöltés: 2015.01.03.)

FRAKE 1980 = Frake, Charles: *Language and Cultural Description*. Stanford: Stanford University Press, 1980.

³⁵ KICSII 1999, 109.

- GALGÓCZI 1981 = Galgóczy László: Szitokszóvá vált betegségneveink. *Magyar Nyelv* 77 (1981) 188–196.
- HEGEDŰS 2004 = Hegedűs Rita: *Magyar nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 1991.
- JÄÄSALMI-KRÜGER 1990 = Jääsalmi-Krüger, Paula: *Ostjakische Krankheitsnamen und deren Benennungsmotivation*. Wiesbaden 1990.
- KICSI 1999 = Kicsi Sándor András: A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségsszemléletről. *Orvostörténeti közlemények* 166–169 (1999) 107–119. Internetes úton elérhető: http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/4.25/1999_166_169_kicsi_sandor_hagyomanyos_magyar.pdf (Letöltés: 2015.03.02.)
- KÖVECSES – BENCZES 2010 = Kövecses Zoltán – Benczes Réka: *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- KUNA 2010 = Kuna Ágnes 2010: *Szent Antal tüzétől a Münchhausen-szindrómáig* Internetes úton elérhető: <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/12/06/szent-antal-tuzetol-a-munchausen-szindromaig-%E2%80%93-regi-es-a-modern-betegsegneveink-nehany-jellegzetessege/> (Letöltés: 2015.06.14.); http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.4/kuna_szent_antal_tuzetol.pdf (Letöltés: 2015. 03.02.)
- MAGYAR 2000 = Magyar László András: Állatok és betegségnevek. *Orvostörténeti közlemények* 170–173 (2000) 161–177. Internetes úton elérhető: http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.13/2000_170_173_magyar_laszlo_allatok_betegsegnevek.pdf (Letöltés: 2015.03.02)
- MAGYARY-KOSSA 1929 = Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek II*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1929.
- RÁCZ 1991 = Ráczi Endre: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- SZATHMÁRI 2008 = Szathmári István: *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008.
- SZIKSZAINÉ 2007 = Szikszainé Nagy Irma: *Magyar stilsztika*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- TESZ = Benkő Lóránd szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- ZAICZ 2006 = Zaicz Gábor: *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.

Lexical review of the diseases' names in the Hungarian language

REBEKA KUBITSCH

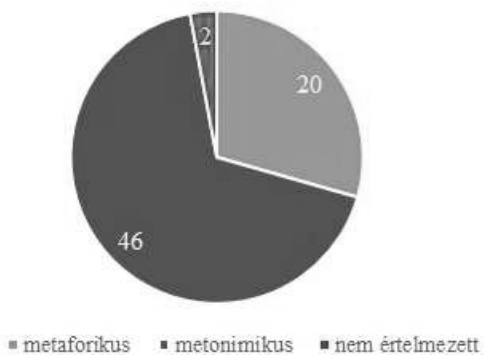
The aim of this study is to introduce what kind of crosslinguistic tendencies take role in the naming of diseases, which factors can motivate it, what morphological features are typical for the names of diseases and how all these features appear in the Hungarian language. The contacts of the names with other lexical areas are also mentioned.

These features are the following: the naming is based on a metaphor or a metonymy; the name focuses on the cause or the symptom; the disease is expressed with a stem, derived or compound word.

In the study 68 names of diseases are examined altogether. In the corpus the names of general diseases, many kinds of skin diseases, those which caused great epidemics were included.

According to the results there are more metonymy based transfers, than metaphorical. There are a good number of names focusing on the symptoms. Morphologically, compounding is the most common feature. As a result of the lexicological analysis, it will be demonstrated also, what lexical groups are related to the names of diseases (e.g.: the expressions of cursing, swearing).

1. táblázat
Metaforikus és metonimikus betegségnevek

1. táblázat: Metaforikus és metonimikus betegségnevek

2. táblázat
Ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet - metaforikus betegségnevek

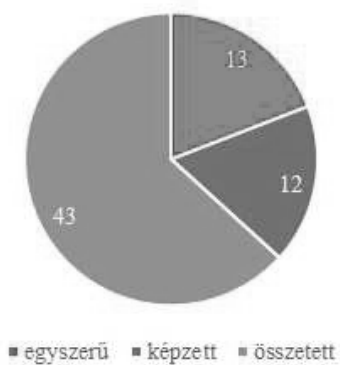
2. táblázat: Ok- és tünetcentrikus betegségszemlélet – metaforikus betegségnevek

3. táblázat
Ok- és tünetcentrikus betegségelemzés - metonimikus betegségek

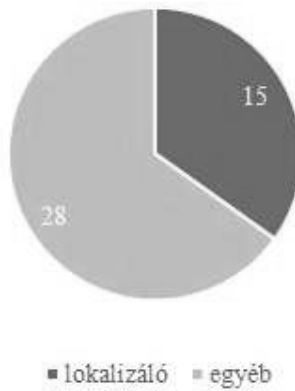
3. táblázat: Ok- és tünetcentrikus betegségelemzés – metonimikus betegségek

4. táblázat
Morfológiai jellemzők

4. táblázat: Morfológiai jellemzők

5. táblázat
Összetételek megoszlása

5. táblázat: Összetételek megoszlása